

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
М. А.С.ПУШКИНА

№19

(19209)

2019 чылдың
февраль 21
четверг

Хүннүн үнери — 07:41
Ажары — 17:46
Хүн дурту — 10:05

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүн медээлери

БАШ БУРУНГААР ТҮҢНЭЛДЕР

Тыва Республиканың Экономика
2018 чылда «Чаңгыс суур—чаңгыс
рулге» губернатор төлөвилелиниң
бурунгаар түңнелдерин үндүргөн.
дургузунда төлөвилелдин киржик-
ери дараазында көргүзүлгелерни чедип

продукция бүдүрер, ачы-дуза чеди-
болгаш өске-даа ажылдарны 300,45
рубльге күүсеткен;
2018 чылда 738,51 тонна эт, 1680,4
а сүт продукцияларын, 636,61 тон-
наа культураларын, 5369,16 тонна
чем продукциясын бүдүрүп, 5796,3
метр дилиг материалдарын болгаш
2 муң шлак блоктарын кылган;
республиканың турисчи баазаларын-
46 кижиге дыштанган;
үндүрүг төлөвилелдеринге 21,34 сая
ды республика бюджетинче кириген;
281 ажылчын олутту немей тургускан;
отчеттук чылда губернатор төлө-
вилелиниң киржикчилериниң саны 121
ж болган

МӨӨРЕЙНИ ЭРТТИРЕР

Кызылдың хоорай иштинин маршрут-
та пассажирлер аргыштырар эргени
ы-биле, 16 маршрутка 18 олут дээш
ейни эрттирерин шийтпирлээн. Ол
ында Кызылдың мэринин амыды-
андырылганын талазы-биле бирги
кчызы Алексей Сиорлас дыңнаткан.
Февраль 15-те Кызылдың Транспорт
кумунга «Күрөвтохайгааралдың»
а девискээр салбырының началь-
льберт Аңчы баштаан төлээлер-
хоорай иштинин маршруттарын-
са пассажирлер аргыштырылганын
ап турар хуу сайгарлыкчыларның
жылгазының түңнелинде ындыг
ирни хүлээп алган. Чүл дээрже
устар-биле пассажирлер аргыш-
газынга хамаарыштыр хоойлуда
илгелерни киригени-биле холбаш-
тарт 1-ден эгелеп пассажирлер
тырылганын ажилдап турар
ктиг эргелиг кижилер болгаш хуу
лыкчылар пассажирлер аргыш-
ы-биле лицензия чөпшээрелдиг
н дүрүмчүткен. Лицензияны 120
дургузунда азы март 1-ден июнь
едир кылдырып алыр уjurлуг.

ИОНАЛ ДЫЛДАР ЧЫЛЫ

НЕСКО-нуң Парижде штаб-
гразынга Үндезин чоннарның
рының бүгү-делегей чылының
ышкыны болганын Россияның на-
лдар херектеринин талазы-биле
алдыг агентилелдин парлалга ал-
ыңнаткан. Аңаа ук албан черинин
кчузу Игорь Баринов баштаан рос-
делегация киржип чораан.

Сияга Национал дылдарның Бүгү-
й чылының албан ёзу-биле ажи-
ынын март айда Ханты-Манси
мнуг округка эрттирерин планнаан.

ӨӨРЕДИГНИ БЭЭР

Сияның буддистери Индияның найы-
Делиге Чырыткылыг Далай-Лама
ның өөредигин алыры-биле чоруур
ны бүрүткөп эгелээнин дыңнаткан.
ыткылыг XXIV Далай-Лама
российжи буддистер-биле 2019
май 10-12 хүннеринде ужуражып,
гни бээр.

МАЛЧЫННАРНЫҢ АМЫДЫРАЛЫН ШИНЧИЛЭЭН

Тываның күрүнө университетинге эртемденнер-биле ужуражылга үезинде.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус,
Швейцарияның Лозаннада техни-
тиг университеттин профессору, фи-
зика эртемнеринин доктору Долаана
Ховалыг төрөөн Тывага шинчи-
лелажылдарын кылып кээп чораан.
Февраль 13-14-түн хүннеринде
Долаана Маадыр-ооловна Голлан-
диядан биология эртемнеринин
доктору Ваутер-биле кады Барыын-
Хемчик кожуунга чедип, өглерде
кыштаглап турар малчыннарга шин-
чилел ажылдарын кылган.

Кожуунуң чагырга даргазы Мөге-оол
Ооржак оралакчылары-биле кады ол
кожуунга төрүттүнгөн чаңгыс чер-чурттуу
Долаананы база кады келген эртемденни
чылы-биле уткуп алганнар. Олар аалчы
эртемденнеринге шинчилел ажилда-
рынга таарымчалыг байдалды тургузуп,
транспорт-биле хандырып, херек уjurлуг
кыштагларда малчын өглерге үдөп чедир-
геннер. Даштыкыдан келген эртемденнер
кожуун чагыргазының удуртукчуларынга
кысказы-биле ажилдарын таныштырган-
нар. Соок оранда чуга кидис-биле шыпкан
өгде чылыгының канчаар шимчеп чоруп
турарын, ында малчыннарның кыжын
соокта доңмайн, чурттап олурар чылда-
гаанын тодарадыры дээш тайылбырлап
берген. Үр болбаанда олар Улуг-Ховуда
аныяк малчын Чиңгис Монгуштуң аалынга
баргаш, нарын херекселдерин дузазы-
биле өг иштинде чылыг, соок агаарның
шимчээшкенин, чылыгының радиациязын,
суугунуң, өг иштинин температуразын
дээш ажылдарны кылганнар. Мында 3
кидис өг бар, Чиңгистин авазы биле угба-

Дараазында Эрги-Барлык уунда
Чер-Тейде аалче бар чыда, Кызыл-
Мажалыктын физика башкыларының
дилээ-биле олар 2 дугаар школага
ужуражылга кылганнар. Бо солун ужу-
ражылганы школа директору Геннадий
Сарыглар организаастаан. Тывада фи-
зика эртемин шоолуг-ла херекке албайн
турарын чугаалап, сонугаан айтырыг-
ларын эртемденнерге салганнар. Херек
кырында амыдыралда физика талазы-
биле тыва кижиден делегей чергелиг
эртемден үнүп болурун чоргаары-биле
демдеглээннер.

Ооң соонда Чер-Тейде муңчу малчын
Сергей Күжүгеттин аалынга даштыкы про-
фессорлар орайтай бергенде чеде бер-
геннер. Хаваанда фонарь чырынга олар
нарын дериг-херекселдерин тургузуп
алгаш, лазер, датчиктер, чиптер, электро-
ника дузазы-биле ажилын уламчылаан.
Даштыгаа бичии метеостанцияны-даа
тургузуп алганнар. Малчыннарның ботта-
рынга хөй санныг датчиктерни база салып
берген. Кажан-даа кышкы өгге хонмайн
чораан эртемденнер сонугаан, өгнүң
дөрүнге удуп, хонганнар-даа. Малчын
боду бичии электростанциялыг болган,
эртемденнер компьютерин аңаа кожуп
алгаш, ажилдап турган.

Барыын-Хемчик кожуунуң чагырга-
зынга тыва доктор Долаана "Бо дээрже эр-
тем ажылының баштайгы шенелдизи-дир"
деп чугаалаан. Маңаа дыка хөй чүүлдер
тодараттырган, олар чедер-четпес ажи-
лын билип ап, келир чылын келгеш,
уламчылаар болганнар. Эртемденнерге
кыштын эң соок үези херек, ынчангаш
малчыннар хөй эртемденнер

келгеш, элээн хонуктар иштинде моон-
даа хандыр шинчилелдерни кылып. Бо
шинчилелдеринин ужуру болза, көшкүн
амыдыралдыг тываларның чурттап турар
кидис өглери, моон соңгаар кадыг-ширин
бойдустуг соок ораннарда (Арктикага) ту-
рар тудуг-суурнуң майы бооп болур
дээрзи тодараттынып турар.

Кожуунга келген эртемденнер өөрүп
четтиргенин илереткеш, малчыннар-
биле байырлашкаш, Кызыл хоорайже
аъттаныпкан. Дараазында хүн, февраль
15-те, даштыкы чурттан келген эртем-
деннер Тываның күрүнө университетинге
удуртукчулар, студентилер, башкы-
лар, инженерлер-биле ужурашканнар.
Швейцарияның Фрибург хоорайда ажил-
дап, чурттап турар тыва эртемденни
студентилер-даа, башкылар-даа дендии
сонугаан. Долаана Ховалыгның ажил-
дап турары Лозанна университети ол
чуртта тергин өөредилге чери база
Европаның беш эң тергин техниктиг
университеттеринин санында кирип ту-
рар. А Фрибург хоорай Швейцарияның ба-
рыын талазында чаттылган. Хоорайның
чурттакчыларының барык хөй кезии
— алдан хире хуузу — француз дылга
чугаалаар, немец дылга — 22 хуузу, беш
хуузу итали дылга харылзажыр. А бистиң
чаңгыс чер-чурттуувус Долаана орус,
тыва, англи дылдарны эки билир база
француз дылды өөренип ап турар, чүге
дизе студентилеринин хөй кезии француз
дылга чугаалажыр болган. Ынчангаш ол
дөрт дугаар дылды бичии-бичии билир
мен диди.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

да-чурт камгалакчызының хүнүнге

ЮРГААРАЛЫВЫС БОЛУП ЧОР

Совет шериглерни Афганстандан үндүргенинен 30 чыл эрткен. Олар тураскаадып республиканың аңгы-аңгы булуң-буйда уран номчулгалар эрейлерин эрттирип, түлүг барымдааларыг чоруктарны, видео оларны өөреникчилерге таш аныктарга көргүчүлүг сактыышкыны кылып турар.

Тайга кожуунда Хемчик нун чурттакчызы Байлаң-чурович Иргит — Афганикадыг-дошкун дайынга кен кайгамчык салым-кижилерниң бирээзи. Уеде көдээде мал малдап чоруур. Чамдык аныяк чучулар-даа, сургуул оол-чулгар-даа билбес боор-чангааш номчукчуларга тырайн.

Байлаң-оол Очурович Иргит Тайга кожуунун Бай-Тал 1963 чылда төрүттүнген. Дан тура-ла эрес, кончук, эш-өөрзүрөк болуп Мал кадарып, тараа сок-да-иезиниң идегелдик ачызы болган ажилгыр, орглу. Ооң авазы Хеймерек-ооловна Иргит, ача-р Сандай-оолович Иргит. Байлаң-оол эге школаны суурнун школазынга эгелээш, Тээлиниң 1 ортумак школазын эң медектерлиг дооскан. Ол аылдың күзүндө шериг-хүлээлгезин эрттирери-аыттаныпкаш, ноябрь туркменинаның Ашхабад аймагына 6 айның шериг-хүлээлгезин эрткен. Улаштыр

эрес-кашпагай Байлаң-оолду Афганистанның Джавалабадче (ол уеде изиг точка деп адаар турган) шериг эрттирери-биле чорудупкан.

Ынчан дайын үези. Байлаң-оол Иргит алызындан тайга-тас-кылга ойнап, маңнап өскөн бол-гаш күш-культура, спортка хан-дыкшылдыг, көдээ амыдыралга дадыккан болгаш, бергелерге то-рулбас оол бодунун эрес-диди-мин эш-өөрүнге көргүскөн. Ада-иези оглу дээш сагыш аарып, оран-чуртунга чалбарып, ак сүдүн өргүп чорааннар.

Кадыг-дошкун дүшкүүлүг дайын үезинде балыглаткан эштерин тулчуушкун шөлүндө үндүр сөөртүп, көдүрүп, чүктеп дажып, хан-чин, өлүм-чидим дээш чүнү көрбээн дээр. Маа-дырлыг чоруу дээш шериг кезээниң мурнундан Байлаң-оол Иргит хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

Бир катап дагларга чашты-нып турган душманнарны тып туткаш, оларның чажыт склад-тарын, ында ок-чепсектерден аңгыда идик-хепте, ырлаар шак-тарда кожуп каан миналарны хавырган. Шериг хүлээлгезин кады эрттирип турган эш-өөрүн чидирип, боду каш-даа катап балыглаткан. 1984 чылдың чайы-нында балыглаткан эштерин Кабул хоорайга чедирип чорааш, ол эмнелгеде чыдар тыва оол-дарга база ужурашкан.

Албан-хүлээлгези доосту бээр, ол чанар дээр, самолет долу болганындан дараазында самолетка олурар ужурга та-варышкан. Ол бир дугаар ужу-п үнгөн самолетту душманнарның каргыштыг кара огу чазылдырып,

хөй-хөй аныяк совет оолдарның амы-тынынга четкен. Дүжүр а-тырган самолетка орбаан бол-гаш, Байлаң-оол амыр-менди чанып келген. Бо таварылганы дайынчы салым-чолунун аас-кежи деп ол санап чоруур. Ин-тернационалчы дайынчы төрөөн Тывазынга 1985 чылдың июнь айда чанып кээрге, ону «Эрес-дидим маадырлыг чоруу дээш» деп медаль-биле шаңнаан.

Төрөөн суурунга келгеш, Тээ-линиң аэропортунга бир дугаар күш-ажылчы базамын эгелээш. Ынчан ол үелерде Тээли — Кы-зыл-Мажалык — Кызыл, Тээли — Мугур-Аксы, Тээли — Кызыл-Мажалык — Красноярск маршрут-тарлыг самолеттар ужуп турган. Улаштыр кожуунга газ черинче ажилдап кирген. Газ чериниң конторазының оран-савазын бир дугаар туттурган кижилер Байлаң-оол Очурович ол-дур. Кожуунун чаагайжыдылгасынга, сайзы-ралынга улуг үлүг-хуузу ки-рип, Бай-Тайга кожуунун орук чериниң удуртулгасынга дыка үр уеде ажилдаан.

Ооң өөнүн ишти Анаймаа Хо-мушкучева Иргит-биле үш оолдуг болганнар. Ожуктуң үш дажы-дег оолдарын эртем-билиге че-дирип, эр кижиниң хүлээлгелерин, ужу-сагылгаларын өөрөткөн ада, кырган-ача. Байлаң-оол Очурович кадыг-бергени эрткен эш-өөрүн бо-ла сактып чугаалай бээр. Ылаңгыя Сарыг-Септен Артур Кунчун, Кара-Хөлдөн Ан-тон Хертек, Каа-Хемден Марик деп адап ора, харлыга берген ышкаш, элээн ыт чок олурарын көргөш, кижилер кээрге бээр. «Эш-теримге чоргаарланып чоруур мен, сеткилимден мөгөйип чо-

руур мен» — деп, ол чугаалаар.

Байлаң-оол Иргит часкы уеде Ак-Довурак хоорайда бажыңга келгеш, каас чараш чүзүн-баазын чечектерлиг, но-гаа-чимистиг огородунга ажил-даар. Удаткан чок тайгада хууда мал-маганын кадарып чоруур.

Чылдың-на Май 9-та, Тииле-ге хүнүндө, Тээлиге хөрек долдур орден, медальдарын чайын-налдыр, кончук чараш кеттини-п алгаш, чыскаалга киржир кижилер. Чамдыкта аныяк удуртукчулар ону билбес, ат-сывын адавай-даа, херекке албайн-даа баары чаржынчыг. Удуртукчу кижилер стол артынга чагаалар харылап олурбайн, суурнун төөгүзүп, хоочуннарын, бөдүүн чурттакчы чонун, ат-алдарлыг кижилерин, малчыннарын совет уеде ажил-дап чораан хөй-ниитижилерин таныыр, оларга чүү херегин билген турар ужурул. Олар биле янзы-бүрү ужуражылгаларны эрттирип, солун кезээлерни организаастаары чугула.

Байлаң-оол Иргиттин алыс-ла өгбелери узун назылыг. Амгы уеде Бай-Тал суурда ынак даа-илары Чайлаң-оол, Чимис-оол, Борис, Василий Даржаалар (Иргит уктуг) чээнинге чоргаар-ланыр. Хемчик сумуунда чор-гаарланып чоруур дүңмазы, хөй ажы-төлдүг аныяктар Омак (Кызыл-оол), Айдысмаалар бол-гаш Борбай, Клара Дилгидежтер, даай-авазы 80 харның бедиинче харап ора Магар Иргитовна Саая олар-дыр. Бистиң кожуун-дан Афганистанга дошкун да-йынга киржип, бичии-даа бол үлүүн кириштирген маадырлыг киживистиң дугайында кыска-зы-биле чугаалаарга, мындыг-ла-дыр.

Шеңне КУЖААН.

Тээли суур.

УЖЕН ЧЫЛ
ЭРТКЕНДЕ...

Февраль 15-те Кызылда Тиилелге шөлүнгө байыр-лыг митинг болуп эрткен. Ону 40 дугаар армияның Афганистан Республикага дайынчы хүлээлгезин күүседип доосканының 30 чылынга тураскааткан.

Митингге «афганчы» хоо-чуннар, Афганистанга өлгөн сол-дат оолдарның авалары, өске-даа дайынчы хемчеглерниң киржикчилери, Чазак кежи-гүннери, ТР-ниң Дээди Хура-лының депутаттары, политик-тиг партияларның, Кызылдың мэриясының болгаш хоорайның Төлээлекчилер хуралының, хөй-ниити организацияларының төлээлери, студент аныяк-тар, Республиканың кадет корпусунун болгаш Пре-зидентиниң кадет училище-зиниң өөреникчилери, 55-ки мото-адыгжы бригаданың дайынчылары, Тываның күрүне университетиниң шериг ка-федрасының студентилери киришкен.

ТР-ниң Чазаның Дарга-зының өмүнээзинден ооң ора-лакчызы Аяс Чудаан-оол, кол федералдыг инспектор Александр Вавилихин, ТР-ниң Баштыңының чанында хамаатыларның эгелээшкис-терин деткиир чөвүлелдин даргазы Хонук-оол Монгуш сөс ап, байыр чедирген.

Афганистан Республикага болуп турган дайынчы хөдө-лишкисинерге Тывадан 462 кижилер киришкен. 12 тыва оол ээлчанып келбээн, он-он аныяк оолдарыныс инвалид болуп арткан. Тывадан 285 интер-националчы-дайынчы күрүне шаңналдарын алган.

Бистиң корр.

ОРУУНУҢ ЧЫРЫТКЫЗЫ БОЛГАН

ырык черге чаяатты-төрүттүнген кижилер са-л-чолунга өөрүп, ие че-те, төрүп каан иезинге, ынак мөгөйип, тейлеп тап чоруур. Ынчалза-чырык хүнү көөр өйү-н төнерин канчап би-боор. Ол хүн хенертен-е. Ол маадырны-даа, үн албатыны-даа оюп-тес, чалатпас, чедип-е. Ындыг салым-чол-Хемчин оглу Лээс-оол-гушка база таварышкан. С-оол Даржаевич Мон-38 чылдың май 9-та Улуг-куунун Ак-Тал сумуунга-нген. Лээс-оолдун авазы-рүн Түлүшова бүгү на-да эге класстар башкызы-ажылдап келген буянныг-е. Ачазы Даржаа Сам-ч — чолаачы. Оол кижилериниң адазын дөзөксээр, ол чажындан-на адазынга-рланып, ону дөзөксеп өзүп-и чугаажок. Улуг-бичии-а көргөн санында-ла, ону-рыскап, бодун руль ар-олурар кылдыр чажындан-тап өзүп келген. Ак-Тал-ак школазының сески-и дооскаш-ла, Лээс-оол-дың № 1 ортумак-профес-с-техниктиг училищезиниң-ылар белеткээр салбы-өөренип кирген. Ону доос-лаачының, трактористиң

мергежилин чедип алган. Баш-тайгы күш-ажылчы базамын Кызылдың 2 дугаар пассажирлер АТБ-зинге «КамАЗ» деп улуг машинаны башкарып ажилдай берген. Ачазының руль артынга олуруп алгаш, машина-техника башкарып чораанын сактып, ону дөзөксеп чораан күзели бүткенинге өөрүп, аныяк оол чалгынныг-биле дөмей ажилдап турган. Узун орук-даа аңаа кыска ышкаш сагындырар. Ачам мени көөр болза, та кайы хире амы-раар, «Мээң изим баскан оглум» деп өөрүүр боор» деп бодап кээрге, чоргааранчыын чүү дээр.

Эр кижиниң төрөөн чуртун камгалаар ыдыктыг хүлээлгези бар болгай. Лээс-оол база оон чайлаваан. Салым-үүлениң ай-тыышкыны ыйнаан, 1986-1987 чылдарда төрөөн чуртунун мур-нунга бараан болуп үези келген. Барып-барып Афганистанга ше-риг хүлээлгезин эрттирер салым-чол аңаа таварышкан. Аныяк оолда муңгараар-деңгерээр чүү боор, ыдык хүлээлгезин эрттирери-биле сагыш-сеткил-чиик-адак аыттанган. Дайын-ны кара-биле көрбээн, дары-чыдын билбес кижилерге ол дугайын тайылбырлаары берге, билер-ле кижилер билбес. Ону Лээс-

болбайн аан. Ынчалза-даа бо-дунуу-биле, шыдаар шаа-биле дайын деп чүвениң халаптыын тайылбырлап чораан. Дайын-дан амы-тынныг чанып кээр аас-кежиктиг болза-даа, ооң сагыш-бодалыга дайынчы эш-өөрү, командирлери, офицер-лер кажан-даа уттундурбайн артып калган. Удуп чыда-даа дүш-түлүнгө кирип кээр. Кымга ол дугайында чугаалаар боор, ону көрбээн кижилер билбес, эвес. Ынчангаш ол хөй чүве чу-гаалаар хөңнү-даа чок. Дайын ооң салым-чолунга таварышкан халап-тыр, ону кижилер билбес, аңаа таварышпас-ла болзунам деп бодап чурттап чораан.

Кайгамчык салым-чолдуг кижилер чоруур. Лээс-оол Мон-гуш база ындыг кижилер бол-ган. Өөрүшкүнү, муңгаралды чурттап чораан назынында ол четчир кылдыр көргөн. Дайын өртүн чаңгыс көргөн кижилер ка-жан-даа утпас, ында өөрүнчүг, чырык чүве чок. Ынчалза-даа чырык черге чаяаттыг кижилер аас-кежикке таваржып, ону чурттап эртер дээрзин аныяк кижилер билбейн чораан болбайн канчаар.

Амыдырал дээр амыдырал-ла болгай. Ооң хоойлузу ындыг.

рышкан. Ынакшыл аныяк оолду оюп эртпээн. 1990 чылда Айна деп аныяк чараш кысты көрүп кааш, дайынның аар-бергезин-ге дужуп чорбаан кижилер ышкаш, чалгынналы берген. Сагыш-сеткилдин тааланчыг хөөнүнге өпейледип, салым-чолдун чаа-гайынга өөрүп ханмаан. Айна Ка-ра-кысовна-биле өг-бүлө тудуп, куда-дойну дүжүргеннер, Бурган авыралында аныяктар чаптан-чыг кыстыг болганнар. Ажил-иш-даа хайымныг, амыдырал-чурт-талга-даа бодунун агымынче аныяктарны алаактыра берген. Лээс-оол өскөн-төрөөн суурунда «Ак-Тал» совхозунга чолаачылап ажилдай берген. Адазын дөзөөн оол техниканы беш салаазы-дег билер, ынчалза-даа хоо-чун чолаачылардан үлгөр ап, чагы-сүмезин дыңнап чораан. Ылаңгыя узун орук чоруурда, болганчок кайы-бир хоочунну эдертип алып турган. Сактырга, ынчан ооң оруу кыскалап, чүү-даа чүве доктар-моондак бол-бас ышкаш. Ол уеде совхозтар дүк, сүт, эт планы күүседир дээш, кайгамчык харыскалгалыг ажилдап турган ийик. Өвүрдөн Улуг-Хемче инектер дажылгаар деп ажил тургустунган. Кижилер бодаарга ында берге чүү деп. А хөрек кырында амыр эвес

ажыл дээрзи чугаажок. Чолаачы эш-өөрү-биле Лээс-оол Монгуш ол онаалганы күүседип-биле чорупкан. Дайын өртүнүн халавы ооң амы-тынын албаан бол-ганда, коргар-сестир чүү турар боор. Бөлүк чолаачылар Улуг-Хемче ээлчанып кээп-ле турган. Лээс-оол Монгуш сура-ла сура. Сөөлүндө дыңналып келзе-ле, Лээс-оолдун машиназы ээр черге чайылган, хөй инектер машинаны чая баскан, ынчан-гаш аңдарылган түңнелинде чолаачы амы-тынындан чарыл-ган болган. Ынчалдыр дайын өртүнгө алыспаан Лээс-оол Монгуш төрөөн совхозунун ажил-херээн күүседип чорааш, тайбың уеде амы-тынындан ча-рылган. Чаптанчыг кызы Меңги, ынак эжи Айна өскүссүрөп артканнар. Айна Кыргысовна уругларның ном саңының эрге-лекчиси ажилын кайын салыр. Ажил-ла кижини аягы-шүжүгдөн алаактырар болгай. Уруу дээш ава качыгдалдың аар-бергезин шыдажып, ажил-амыдыралын салбайн чоруур. Бурган оранын-дан Лээс-оол Монгуш оларны көрүп чорууру чугаажок. Аваш-кылар бот-боттары деткижи-п, ачазын, өг-бүлениң ээзин ут-пайн, ооң чырык окур-хевирин камнап чоруурлар. Ооң буяны авашкыларның оруун чырыдып чоруур.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

«Чоннуң диктантызы» уламчылап турар

ХООЧУННАР КАЯА-ДАА ҮЛЕГЕРЛИГ

Тываның социал-экономиктиг болгаш гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртемденнеринин идепкейи-биле эгелзэн «Чоннуң диктантызы» деп хемчег ам-даа уламчылап турар. Албан организация черлери, бүдүрүлгелер, ажилчын коллективтер аңаа киржип, боттарының төрзэн тыва дылын кайы хире билирин хынап көөрү-биле диктантыны бижип турар. Дыл секторунун эргелекчизи филология эртемнеринин кандидады Надежда Серээдар база аныяк эртем ажилдакчылары Мочурга Хомушку, Чинчи Санаа, Аянмаа Салчак олар кырганнарның бажың-интернадында хоочуннарның билиин хынап, февраль 8-те диктантыны бижиткен. Ооң түңнелдерин февраль 15-те үндүргөн.

— Диктантының сөзүглелин чогаалчы Александр Ондарга чогааттырып, бижидип алган бис. Чаа чыл үнүп келгенде диктант бижип турар болганда, Шагаа байырлалының дугайында сөзүглел болган. Ынчангаш диктантының адын «Алдын-кыстың Шагаазы» деп адаан. Сөзүглел боду база дыка белен эвес, ында тыва дылдың шын бижилге дүрүмнери: үннерин, үжүктөрүн дакпырлап бижиири, ажык эвес үннерин үжүктери, нарын сөстөр, дефистеп бижиир нарын сөстөр болгаш дорт чугаа база авторнун сөстери бар.

Тыва дылда ө, н, ү деп үннери чамдык таварылгада салбайн турар. Үлегер домактар, үрелик телефоннар деп сөстөргө, «у» деп үжүктү ажылай бээр таварылгалар эвээш эвес. Оон аңгыда үжүктөрүндө дакпырлап бижиир: «чүлүттүнер», «өрттенген», «чассыгбайым» деп сөстөргө частырылгалар бола таваржыр, дефис салыр нарын сөсте «кудус-ширте», «орун-дөжек» база ол ышкаш дефис салбайн бижиир нарын сөстөр «үлегер домактажыр», «дөтпелеп төрзэн» деп сөстөргө частырылгаларны эскердивис.

База бир таваржып турар частырыг «биле» деп эдеринчини дефис чок бижип турар. Чижээ, «ачазы-биле», «келгени-биле», ол ышкаш дорт чугаа таваржып турда, авторнун сөстери дээш кол-ла таваржып турар частырылгалар бо-дур — деп, тайылбырны филология эртемнеринин кандидады Надежда Серээдар диктантының түңнелдерин үндүрүп тура кылган.

— Бистиң эң-не магадан чүүлүвүс 82-84 харлыг хоочуннарның «Чоннуң диктантызын» кончуг эки «4», «5» демдектерге бижээни болур. Ол дээрже амгы үениң аныяк салгалынга, тыва дылдың эдилекчилеринге ону шинчилеп чоруур эртемденнерге чараш үлегерчижек дээрзи билдингир. Бо хире улгады берген назы-хар үезинде тыва дылдың шын бижилге дүрүмнери кончуг эки билирин кайгап ханмадывис — деп, эртемден чугаазын уламчылады.

Диктантыны ниитизи-биле улгады берген назылыг күш-ажылдың хоочуннарындан 9

кижи, кырганнарның бажың-интернадының ажилдакчылары болур 7 киж бижээни. Ооң түңнелинде хоочуннар аразынга Калдар-кыс Комбуевна Ооржак «5» демдекке бижээш, бирги черни чаалап алган, Кертик Баянсановна Ондар «4»-ке бижээш, ийиги черге төлөптүг болган, үшкү шаңналдыг черни Тана Иргитовна Сонамга тывыскан.

Арткан хоочуннар тускай шаңналдарга төлөптүг болган. Алина Санчыт «Эң-не идепкейлиг бижикчи», Долума Салчак «Чечен сөстүн дарганы», Валентина Комбуй «Эң-не кызымак бижикчи», Нина Очур «Эң-не чараш хол үжүүнүң ээзи», Алдын-оол Куулар «Эң-не экер-эрес бижикчи», Шаңгыр Ондар «Эң-не сорукуг бижикчи» деп шаңналдарны алган.

Хоочуннарның бажың-интернадының ажилдакчылары диктантыны база багай эвес бижээни. Чеди кижиден Айдысмаа Сагаан үшкү черни алган, Сайлык Хертек «4» демдекке бижээш, ийиги черни алган. Надежда Ондар, Азияна Артаа, Чодураа Тулуш, Айгерим Монгуш идепкейлиг киришкени дээш тускай шаңналдарга төлөптүг болган.

— Школа сөөлүндө та кажан диктант бижээни киж мен, улгады бергеш бижиирге, дыка солун болду. Хамык уттундура берген билиглерни сактып тургаш, бижидим. Диктантының сөзүглелин база аажок сонугадым. Ында

школа назыны четпээн б Алдын-кыстың дугайында б турар. Бичии киж Шагаа б лалын четтикпейн манал т Өдек-кыштаан арыглап-а ада-иезинге дузалажып ту чаптанчыг. Бичии уругларга өөредиглиг болуру чуга — деп, кырганнарның ба интернадының хоочуну, 84 лыг Долума Салчак бод бодалдык-биле үлешти.

— Хоочуннарның ба интернадының мурнунда Кы да политехниктиг технику сургуулдарында диктант бижиттирдивис. Ооң түңнел база өөрүнчүг болду. Ам оолдар, уругларның эртем лии тыва дыл-биле хамаар чок-даа болза, школага өөре алган билиглерин ам-даа пааны чоргааранчыг чорду хуннерде Кызылда тудут никумунче «Чоннуң диктантын» бижидер дугайында ч чоруткан бис. Ам ооң хары манал тур бис — деп, Наде Серээдар чугаалады.

«Чоннуң диктантызы» чылдың төнчүзүнге чедир ул чылаар. Кызылдың албан ганизация, бүдүрүлгө черле ам-даа эргип кезиир дээр. Тываның социал-экономика болгаш гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртемденн дыңнадып турар.

Мерген ОНД

Арслан АРАКЧААН тырттырган чурукта

Эрткен 2018 чылдың төнчүзү декабрь айның эгезинде интернетте социал четкилерге Тыва Республиканың девискээринге төртүтүнген дугайында херечилелдерни орус, тыва ийи дылдарга тыпсып эгелээр дугайында ме-дээ тарай бергенин номчукчулар дыңнаан боор.

Төрүттүнген дугайында херечилелди орус, тыва ийи дылдарга ССРЭ үезинин хамаатыларына тыпсып турганын улуг назылыг кижилер эки сактыр. Амгы чаа Россияның үезинде ийи дылга херечилел тыпсыр ажилдарны ара соксаткан турган.

Ындыг-даа болза сөөлгү үеде бо айтырыг база катап Россия Федерациясында тургустунуп келген. Ылаңгыя Татар, Бурят, Якут болгаш Тыва республикаларның үндезин чурттакчы чону ону эрге-чагырга органнарынга тургузуп эгелээнин Тыва Республиканың хамааты байдалдар актыларын бижидер (ХБАБ) эргелелдин удуртукчузу Татьяна Москаленко бадыйткап, маңаа хамаарыштыр хемчеглерни Тывада база чорудуп эгелээнин чугаалады.

Тыва Республикада дылдар дуга-

йында хоойлунуң 13 болгаш 10 дугаар чүүлүндө күрүне албан черлеринге база организация, бүдүрүлгө черлеринге албан езуунуң ажил-чорудулгазын орус, тыва ийи дылга чорударын айыткан.

Ынчангаш төртүтүнгени, өг-бүлө тудуп бадыланышканы болгаш өлгөн дугайында херечилелдерни орус, тыва ийи дылга бүрүткөдип алыры Тыва Республиканың Үндезин хоойлузунда (Конституциясында) киир бижээни кижиниң бүрүн эргези болур.

Хоойлу-дүрүмде бижиттинген негелдени удуртулга болдурга, республиканың чурттакчылары — чамдык хамаатылар ийи дылда: ооң иштинде төрзэн тыва дылында бижиттинген хамааты байдалдарының акт, бижимелдери херечилелдерин алыксап турар сеткилин илередин, шын негелдени тургузуп турары чөптүг болуру чугаажок.

Бо чугула айтырыгны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Чазаа болгаш ХБАБ ажилдакчылары хамаатыларның негелдезинге чөпшээржип, «орус, тыва ийи-дылга херечилелдерни тыпсыр талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп эгелзэн.

ТЫВА ДЫЛДА ХЕРЕЧИЛЕЛДЕР

Бо хуннерде Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Аяс Чудаан-оолга удурткан ажилчын бөлүк удаа-дараа ээлчеглиг хуралдарны эртирип, ук айтырыгны хыналдага алган. Ол ышкаш филология эртемнеринин доктору Каадыр-оол Бичелдейге удурткан терминология комиссиязы хамааты байдалдарының бижимелдерин орус дылдан тыва дылче очулдулар ажилдарны доозуп турар.

Өг-бүлө тудуп бадыланышканы бсл-гаш өлгөн дугайында херечилелдерни тыпсыр ажилга бистиң республикада чурттап турар өске омактыг кижилерниң эрге-ажыын база камгалаары-биле очул-га ажылының хемчээли улгаткан.

Россия Федерациязының хоойлузу, Конституциясында көрдүнген негелде езугаар бистиң Тыва Республикага кээп, доктаамал чурттап болур делегейниң 306 чурттары болгаш булуңнарындан, 392 аңгы нацияның төлээлери болур янзы-бүрү омактыг кижилерниң төртүтүнген чери, ай-хүнүн, чурттакчылыг сумуларның, хоорайларның ку-

думчузу, адресин база оларның төрө дылынга айтып, бижиир апаар. Ооң-би чергелештир немец, англи, алтай, яп болгаш делегейниң өске-даа дыл-рынга херечилелдерни хамаатылар тыпсып болур байдалдарга бистиң ре-публикада ХБАБ эргелели белеткен турар.

Моон алгаш көөрге, кижиниң ам дырал-чуртталгазында үш кол чүгү документизи — төртүтүнгени, өг-бү-түтканы база өлгөн дугайында хер-чилелдерни тыпсыр ажилдар чүгү орус, тыва ийи дылга кызыгаарланма билдингир.

Херечилелдерни тыпсыр хуусаа база узамдыгып болур. Чүглө үстүң-айыттыг чугула айтырыгларны шиитпирлээн соонда ону хамаатылар тыпсып эгелээри көрдүнген. Ынчанг-чоокку 3 чылдан адак чок, 2021 чыл-эгелээр дээрзин Тыва Республиканы Хамааты байдалдарының актылар бижидер эргелелдин удуртукчузу Татьяна Москаленко дыңнадып турар.

Боралаа ОНД

Санал-онал

МӨГЕЛЕРНИ ДАДЫКТЫРАРЫ

Чоокта чаа Киргизияга болуп эрткен Бүгүлөгейниң көшкүн чоннарының үшкү оюннарынга киржи чораан Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек улус баштадыр мөгелерни Тываның Баштыңы Долбан Кара-оолдун үлүзү алышкынының дуга-ында "Шын" солунда бижээн болду.

Чоокта тыва кижилер аът кырынга өзүп кээр чораан бол-а, аъттар-биле авааңгыр, кашпагай оюннары катта-лар болза эки деп чугаалашкан. Аътты чүгүлөгей чарышка-ларыннан аңгыда, шаандагы маадырларның аъттыг-п чораан адаангы оюннарын дигизер үе келген. Аъттыг федерациязының ажылының угланыш-арың делгемчидер, янзы-бүрү хевирлерни тургузар-а, эки дээрзин Тываның Баштыңы медеглээн болду. Чоокта шыдал кирбээн бызаа-молдурган думчуун-ш, бурундуктааш, 4-5 харлыг бичи оолдарга мун-ш эгелей бээр. Элээди мөгелерни дадыктырар эге-ры мындыг турган. Он хар ашкыже чааш аъттарны-евес, чавыдак мундурар. Он ийи харлыындан чарыш-п мунуп эгелей бээр. Он алды хардан ыңай эмдик-чаваа чаажыктырып өөредип эгелээр.

Эмдик малды бир дугаар мунарын "аксын чайып" дээр. Дугаар аксын чайып мунары берге. Мөөп, дывылап, дүжүп, чөвүүлөп, былдай дүжүп, девидеп, аксымнап-ай-даа бээр. Кылыктыг аът эки аът болур чүве. Шаан-ччин-Мээрэңниң улуг чылгычызы Чолдак-Докур моол-луг, эмдик малды эзертеп-чүгенневес, бошка мунар-луг чораан. Ол үелерде бошка мунар тывалар база-урган солун.

16 харга чедир элээди оолдар эмдик молдурга-кытырып-колдамнажырга күш-дамыры сайзыраар. Мөгелерни дадыктырары бүгү Тывага чаңчылаар. 17-18 харлыындан эмдик богба-чавааларны чаажык-п өөредип эгелээр. Аныяк, элээди оолдарны эмдик-мөгө кылдыр сайзырадыптар. Маңаа бир чижек-ти-к көрейи.

Эмдик мал өөредир салым-чаяанның Челябинск хоо-ристер эртемде өөренип турар, келир чылын доозуп-а, хостуг хурешке спорт мастеринге кандидат атты-ап алган Сүгүлөгей Шолбанович Мажаа. Ол 18 харлыг-ыма хой кадарып мунар орта өөдөлгү аът-даа чок, эмдик богба-чаваалар бар болган. Сүгүлөгей бир-2 эмдик чавааның аксын чайып берген. Беш эмдик-ш шуптузун аксын чайып өөредип бээр, мунар аътка-кыдып. Өөрөткен малы чааш, аажызы эки болду. Боду-аа малды чарыштырарга, дөрт дугаарында кээп-туу-ногаан тыва уксаалыг аъттыг болду.

Чоокта төрөзүн авазының авазы – кырган-авазының-төрели кырган-ачам Судуяң хелиңниң дүңмазы. Аныяк Суглуг-Ойга кады кыштаар, Булак-Бажы, Сүүр-ерге чазак-күзгелээр. Кырган-ачазы Самдүү Алек-с-база төрелим. Бо өг-бүлө бүгү назыда күрүнениң-р хоюн кадарып чорааш, хүндүлүг дыштанылгаче-а. Он бир ажы-төлдү эртем-билигге чедирип, бут-на тургускан. Угбамны Самдүү Ханды-Сүүрү Док-на дээр. Ол эрткен чылын Тываның Баштыңының-ылын алды. Беш чыл бурунгаар кидис өг-биле Тыва-шаңнаан. Бо назыдааке угбамның ажылдаарын ма-чор мен. Кидисти өйгөш, өгнүң кидизин боду даарап-талыр, хой, хураган кежин эттеп, даараар. Бо чайын-ажинге күш четпес апардым – деп хураганнар кежин-чымчадып олурду. Угбам аарый берген. Баарында-рупкан, эмчилер күш четпес бис дээн-дир. Шура

акымга угбам кыжын соокта хой кадарарда, инек малын-көөрде, кедер кышкы негей тон даарап бээр. Бир харлыг-хураган кежи чүвүр кедирер, тыва хөм идикти, иштинге-оьдун, кидис укту шуптузун бүрүн кылып, даарап бээр. Кызымак кежээ болгаш, ажы-төлүн доңуруп көрбээн, чы-лыглап чорааны, азыраан малга буян-кежи улуг.

Сүгүлөгей кырган-ачазын, ачазының ачазын 10 харлыым-да Урбун суурга ажилдап, доруг аът мунуп алган, лейте-нант сумказын астып алган чоруп турда көргөн мен. Ол-Москваның Тимирязев аттыг көдээ ажил-агый академия-зын дооскан. Зоотехниктеп ажилдап эгелээн үези ол. Ооң-амгы салгалдары шупту эртемниг. Чаа-Хөлдүн Арзылаң-мөгези Айдың Отчуржаптың салгакчызы мөгө Сүгү өзүп-орар. Ооң Арзылаң атка чедеринге бүзүрөп, йөрзөп ор мен.

Амгы элээди, аныяк мөгелерни аътка ынак кылдыр-кижизидер, чылгы малче хаара тудары кедилги. Тываның-Чаан мөгези Сайын-Белек Түлүш аът кырынга дадыккан. Мөгениң бир янзы тускай түрлүг мөзү-бүдүжү, артык-күштүүн, ээлгир кашпагайын, аъттан, тыва бойдустан-мөгө чаяалганың дээди шынары тыттып бадыткаттыган. Улуг-Түлүш мөгө Сайын-Белек бодумнуң ынак мөгөм-дир.

Эмдик мал аксын чайып мунарын кожа Моолда, Даг-Алтайда аян-чорукчуларга, туристерге сонургадып, төп-телевидениеде көргүзүп эгелээн. Бис тывалар оон чыдып-каарга хоржок. Эмдик богба-чаваа өөредирин баштай-ко-жууннарга үзүүргедип мөөрей кылгаш, орта шылгараан, тиилээн мунукчуларны келир чылын Наадымче чалап, орта көргүзүп кылырын саналдап тур мен.

Ырак хемчээлге тайгалар ажилдыр кожууннар ара-зынга аът мунарга, улуг-даа мөгелерге ажык-дузалыг, күш-шыдалы немежир. Иштики-даштыкыдан, бүгү деле-гейден келир аян-чорукчуларга, туристерге, даштыкы-чурттарның баштыңнарына, президентилеринге, чазак-баштыңнарына эмдик мал өөредирин көргүзери солун, бир янзы онза байдал чайгаар тургустунуп келир. Тывага-туризмни сайзырадырынга уjur-дузазы кончуг улуг.

Шаанда бистиң Чаа-Хөлдөн Кызыл хоорайга чедир-хүннөш чеде бээр турганын ССРЭ-ниң депутаты чораан-алдарлыг малчын Сертип Түлүштен дыңнаан мен. Чүгүлөгей херээжен улустуң эми сирлеңээш хоржок дээр. Өвүр-кожуунга шыырак аът-биле эртен эрте аъттангаш, дуьш-соонда хүн өрү турда чеде бээр турган. Дедир бээр-аът-танырга база ындыг.

Шаандагы маадырларның ойнап чораан аът кырында-ча-согун-биле кара адар оюнну тургузар болза бир адаан-ныг оюнну дигизип алыр бис.

Байыр-оол ШӨМБҮЛ.

Чаа-Хөл кожуун, Чаа-Хөл суур.

Сеткилден чагаа

ЭРГИМ, ЫНАК КИЖИЛЕРИМ ХӨРЭЭМ ӨЙДҮ

Бистиң эргим, ынак акывыс, үш оолдуң, бир кыстың энерелдиг адазы, Тываның алдар-аттыг кижилериниң бирээзи, Барыын-Хемчик кожуунуң хоочун Начын мөгези чораан Михаил Салчакович Сундуй-оолдун дугайын чугааласкандыкыс. Ол ам бистиң аравыста чок-даа болза, чонунга болгаш чоок кижилеринге балалбас исти-арттырып каан.

Дурту узун, улуг-шыырак болуп алган, ооң сеткилинин бичезин кижилерге кайгаар чораан. Акывыс аныяндан-на спортка ынак болгаш хол бөмбүү, бут бөмбүүндөн өскеде, шыдыраага сундулуг, чараш ойнаар. Ылаңгыя тыва хурешке шылгараңгай-киржи, 1957 чылда мөгө Сүүр-оол Ондар-биле үжүрлөшкөш, ол үеде кино-чурукка тырттырып, Чөөн чүк кижилериниң дугайында делегейни эр-гил көргүскен кинода демдеглеттинген чүве. Тыва-чуртунга база тыва чонунга аажок ынак болгаш, удуртукчу ажилдарга ажилдап чораан мөзүзүн-черле салбас. Хүндүлүг дыштанылгаче үне-даа-бергеш, Барыын-Хемчик кожуунуң, Ак-Довурак-хоорайының дамырын хынал, солун, сеткүүлден-үргүлчү хайгаарал оор кижилер.

Ол баштаксымаар аажы-чаңгы, уран-чечен-талантылыг, ырлаар-даа чораан. 2005 чылда Ак-Довурак хоорайының юбилейинге тураскаал-кылдыр "Кара-Дагның эдээнде" (У подножия Ка-ра-Дага) деп номуң үндүрүп, аңаа аныяндан хоо-райын кады тургусчуп чораан эш-өөрүн төөгүлөп-сактып бижээн.

Михаил Салчаковичниң бүгү назыында кады чурттаан эжи, бистиң чаавыс Илимая Сүрүнновна Мактар: "Акыңар аравыска чораан-болза, чуртунуң төөгүзүн бижиң эгелээн номуң-доозупкан турар боор" – деп сактып чугаалаар. Эгелеп алган номуң чедир бижиң четтикпээ-нда болза, сеткил-хөңнүндөн бижээн шүлүктери, ооң оожум ырлаан хоюг үнү кулакка дыңналып, чагып чораан үнелиг сөстери сагындырып келир. Бо одуругларны бижиң ора, хөйүнү бодап, чуртун-сактып, хөңнү уярасап олурганы ол боор.

Хойлар дозуп, дорукканым ыдык черим-Көп-Сөөк, Саамчыр бодалымда чуртунуп, Эглип келбес орандыва чоруй барган-Эргим, ынак кижилерим хөрээм өйдү.

Күскү үе дүлгээзинин биле тура, Хөөнүм аажок хөлзөп, дойлуң чоору ол. Чашкы үем сактышкынын доолдуруп, Сарыг бүрү сылдыраажы дээпкен бе.

Чурттаан эжим, уйнуктарым кады чорда, Шупту чүве чогулчалыг эвейикпе. Хөглүг өөрүм, дуңмаларым кады чорда, Хөөнзүрөп, чуртум сактып чоорум ол.

Чамдык улус муңгак арны меңээ көстүр-Шак бо өйнүң кударанчыг күчүзү бе. Аныяамда уян чаңым хөөнү бе, Амыдырал бергезиниң уржуунда бе.

(Михаил Сундуй-оол.)
Урана ТӨИБУХАА.

эрээн черим төөгүзү

ХАЙЫРАЛЫГ КАРА-ТАЛЫМ

Кижиниң төрөзүн чери, төрөл-чу дег эргим, ыдыктыг чүве-а. «Төөгү билбеске – төөрээр, төөл билбеске – түрээр» деп тыва-лустуң үлегер чугаазында чиге-сөглээн. Аныяк салгалга артык-ес боор деп бодааш, Сүт-Хөл-куунуң Кызыл-Тайга сумузунда-оттап, ажилдап чоруур улуг на-лыг акывыс, Тываның Арзылаң-гези Сыын-оол Сарыг-оолович-күгеттин төрөл чонунуң дугай-да сактышкын чугаазындан-ннап бижидим.

14 класска чедир Кара-Талдан-Тайга шолазында чоктап өөренип-а. Кара-Талга бичи чаш чылдарым-а. Чүктөп өстүрүп каан угбам Кара-Бырлаймааевна. Угбам амгы үеде-алыгда уругларын аразында-п чоруур, улуг назылыг, мурнакчы-ын чораан. Чазактың хөй шаңнал-лының эдилекчизи.

Кара-Талга чурттап чораан өгбелери-а шолла аттары онзагай: Лама-ирей-а, Узун-Хелиң (Монгуш Чигжит-оол), Тог, чаңнык, диңмирээшкенин чай-тар кижилер. Сарыг-кадай (Минчик), Арга (Шырап), Аскак-ашак (Айы-Эки-демир (Каң-оол), Хаа-ирей-а). Эм оот-биле кижилер эмнээр-ыва деп шолалыг лама башкы-урду. Кара-Чыраа сумузунга трак-теп чораан Санчай-оол акывыстың-адыр. Бырлаймааның шолазы-а-ашак, Күчүтөн мөгө Аястың

авазының ачазы, бистерниң кырган-ача-выс. Тарапай-кадай Сат Сарыг-оолдун-авазы. Чылбак-ашак сөөлүредир Бай-Булуңга чурттап турду. Бистиң даайыс. Күжүгет Сарыг-оол Мөртей-оолович-бо-ла өгбелерниң улуг күдээзи чораан. Куулар Тойлу чогаалчы Шомаадырның-ачазы. Дахь угбай база Кара-Тал чурттуг. Кол-ла үндөзүн чурттакчыларын үстүнде-бижээним ол.

Көшкүн чурттап чораан арат чонну-суртаалдааш, шынааже көжүрүп, суур-жуң амыдыралче кирипкен соонда, Кара-Талга элээн хөй аалдар Ишкинден-көжүп келгеш, чурттай берген. Ын-чангаш үндөзүн чурттакчылары-биле-каттышкаштың, «көвей аалдар» деп-атка четкени ол. Көжүп келген арат чон-чоорту бичи казанак бажыңнар тудуп-алганнар. Оон-на «көвей бажың» деп-адай берген. Ажы-төлүн өөредир дээш-суурже чоокшулап, Бай-Булуң деп бедик-дөн, арга кыдыы черге көжүп келгеннер. Өгбелерниң ажы-төлү, бистерниң уруг-дарыывыс азыраан малдыг, ажы-төлдүг, тодуг-догаа чурттап чорлар.

КАРА-ТАЛДЫҢ АРЫГЛАРЫ

Хем-Кирер. Ынчангы шагда чон ол ча-рык, бо тала-биле аргыжарда, Хемчик-те хемелеп кежин турган. Ол чарыында улуг-ээр чер, бо талазында база улуг сай бар, кадыр эл чок, хемени үндүрерде, ки-рерде эптиг, ынчангаш ол черниң адын-Хем-Кирер деп адай берген.

Чыдыг-Ос. 1953 чылдың чайынында

мен). Чеди (июль) айны сөөлүредир-Хемчик суу савазында кирип, сыыгаан-соонда, чингежек оңгар хөөлбекке оонак-балык ак-балык, шамаганың баар чери-чок муңгашталып туруп калган. Ол-ла-чылдың күзүндө Кара-Талче көжүп-кирип келген аалдарың аразындан ол-хөөлбектиң балыын ыяш хууң-биле узуп-чивээз аал-даа чок боор. Чонунга балык-байлаңын ынчалдыр сөңнеп берген-магалыг-ла буяның чер. Балыкты чон-даа чип төтпээн, баар чери чок балык-чыдып төнгөн. Оон-на Чыдыг-Ос деп-ат-үнүп келген.

Мезилдиг-Кара-Суг. Кара-Талдың-баарын куду агып баткан хемни ол шагның-улуг назылыг өгбелери Мезилдиг-Кара-Суг деп адап чорааннар. Сугже ушкан-терек, хадың ос апарып, ос бүрүзүңге-мезил эңдерик боор чүве. Балыктаа-рынга ынак ашактар аът кудуруунуң-хылын кадып алгаш, мезилдерни шелип-эккээр турган ийи. Канчыын дарган-деп кырган-ачавыска чингежек кадаг-дан сыырткыш соктуруп алгаш, аът-кудуруунуң хылын кадып алгаш (ол үеде-белен сыырткыш чок турган), бажыңга-бичи балыкты кадааш, терек, хадың-остарга салып кааш, ооң-биле мезилдер-ни өлүрүп алыр чүве. Мезил, ак-балыкты-серээ-биле база тудуп турган. Хемчик-биле Мезилдиг-Кара-Сугнуң каттышкан-белдинде Дарган-Эзреми, ооң адаа-чарыында Мыйыттыг-Чалбак, Бараалыг-Сарыг, Өдүрөктиг-Белдир деп черлер-бар. Мезилдиг-Кара-Сугнуң баарын куду-ортулуктарын ниити ады Дыттыг-Арыг. Ол үеде чаңгыс дыт чүве, ам өөрлөш-тир-өскөн хөй дыттар апарган.

Кодан-Согар. Кыжын улуг хар чагган.

Чыдыг-Ос. 1953 чылдың чайынында

"Ортулуктуң адаандан өрү коданны-сегиртип эккээр сен. Мен бо ортулук-ба-жыңга кодан кокпазыңга шимзээн-дааш-чок кедеп манап олурар мен" – дээн. Уруу-ортулуктуң арты талазында эрги суг уну-судақты куду оожум баткаш, ортулуктуң-төнгөн ужундан эгелеп сегиртип-ле-чоктаан дээр. Кулаш хире мерге туткан-дарганның кырынга кодан эриш-тыныш-биле опанайнып бо-ла келген дээр. Кагарыңга белен орган дарган коданың-чаңгыс каккан, кодан кокпазының ийи-нде кылын харже агараш дээр. Уруунуң-кажан кээрин манап орда, база бир кой-гун бо-ла келген, ону база соп өлүрүп-алган. Адашкылар ийи койгунуң чанып-келгеннер-дир. Ынчангаш ол ортулуктуң-адын ол-ла хевээр чон Кодан-Согар деп-адай берген-дир.

Токпак-Арыг. Хуу амыдыралдыг-үеде школа биле интернатка одалгага-хереглээри-биле өреге бүрүзүңге үш-кулаш токпак оонап турган. Чамдык улус-Бай-Булуңуң адаанда хадыңнарлыг, те-ректөрлиг арыгдан токпакты белеткээш,-школага шанактыг чедирип, ажил-агый-эргелекчизинге хүлээдир чүве-дир. Ын-чангаш ол арыгың ады төөгүге Токпак-Арыг бооп арткан.

Кара-Талдың шыктарының атта-ры безин онзагай: Маргаалыг-Шык, Хамнаарактыг-Шык (чаа чалган соонда-хамнаарактар чыгыр), Кулчалыг-Шык.

Кара-Талдың кат-чимистерин чүү-дээр! Кызыл-кат, честек-кат, чыжыргана,

долаана, мөөгү дээш кат аймаа элбек-ле-оран.

Долума МОНГУШ,
культураның хоочуну.

Сүт-Хөл кожуун, Кызыл-Тайга суур.

ЮНЕСКО[1]-нун шиитпирин ёзугаар делегейде улуг-биче чоннарның дылдарын болгаш культуразын камгалап арттырар сорулга-биле февраль 21-ниң хүнүн Бүгү-делегейде төрзэн дылдар хүнү кылдыр доктааткан болгаш ону 2000 чылдан тура чылдың-на демдегеп турар.

Төрзэн дыл хүнүн бүгү делегейниң календарынче кирип тура, чидип бар чыдар дылдарга хүндүткелди оттуруп, оларны хумагалап арттырарына хамаарышкан айтырыгларже кол кичээнгеи угландырган. Таптыг тодаргай хемчеглер алдынмас болза, амгы үеде делегейде ажыглаттынып турар 6000 ажыг дылдарның хөй кезии ХХI чүс чылда чиде берип болурунун айыылы тургустунуп турар.

ЮНЕСКО-нун эксперттери чидип бар чыдар дылдарның атлазын тургузуп тура, дылдарның үр үеде азы ам-даа ажыглаттынып болурунун байдаты азы чылдаганын айтып турар:

1. Ук дылды салгалдан салгалче дамчыдып турары;
2. Дылдың эдилекчилериниң шын бар сан-түнү (ук дылда херек кырында чугаалажып турар улустун саны);
3. Чоннун иштинде дылды ажыглап турар кижилерниң хуузу;
4. Дылдың ажыглаттынып турар девискээрлери азы черлери;
5. Чаа хүрээлде (амгы салгал // чаа үедеги салгал) дылдың ажыгалы;
6. Өөредилге материалдары-биле хандырылганы.

Дылдарның ажыглаттынып артарының бо кол байдалдарын тыва дылывыска хамаарыштыр алыр болза, бистиң төрзэн дылывыс кандыг деңнелде турарын сайгарып, бот-боттарывыстан айтыржып, чугаалажып көөрүвүс чугула.

1-ги байдалды сайгарып көөр бетинде, бо айтырыгларга кандыг харыы туруп келирин боданылыңар. Амгы үеде тыва дылывыс салгалдан салгалче канчалдыр дамчып турары? Өг-бүлелерде кырган-ава, кырган-ачалары уйнуктары-биле кайы дылда чугаалажып турары?

2-3-4 дугаар байдалдарны сайгарып көөр дизе, чижек кылдыр кайы-бир девискээрни ап болур. Ында төрзэн тыва дылын ылап, шыны-биле ажыглап турар дылдың эдилекчилери херек кырында чеже хуу болуп турары? ХХ чүс чылдың 80-90 чылдары-биле деңнээрге, ХХI чүс чылдың бедиинде тыва дылдың эдилекчилериниң шын сан-түнү чежел

Бүгү-делегейниң төрзэн дылдар хүнү

НАЦИОНАЛ ДЫЛДАРГА ХҮНДҮТКЕЛ

деп айтырыгга харыылап, боданыр ужурлуг бис.

А 5-ки байдал база-ла элзэн нарын, дүвүренчиг болуру билдингир. Амгы чаштар, элээдилер база аныяктар азы амгы салгал тыва дылывысты кайы хире ажыглап турарын долгандыр амыдырал бадыткай бээр. 5-6 чыл бурунгаар Кызылдың кудумчуларына азы чон чыылган черге элээди болгаш аныяктар хөй кезинде тывалажып турган болза, а амгы үеде байдал кандыгы? Бичии чаштар кайы дылды ажыглап турары? А эң эргим авай, ачай, кырган-авай, кырган-ачай, даай, күүй, чээн, оглум, уруум, уйнуум дээн чижектиг сөстөривисти безин тыва дылга ажыглап турар улустун хүн бүрүде эвээжеп турары ада-иелерни, башкыларны... азы ниитилелди чүге дүвүрөтпейн турары?

Бо хүннерде интернет четкизин дамчытыр ЮНЕСКО-нун культура деп рубрикасында алдынган чаа медээлерни көрээлиңер:

Россияда ажыглаттынып турар дылдарның картасын көөр болза, амгы үеде мындыг байдал чуруттунуп келир:

20 дыл – шуут чиде берген дылдар: айн дыл (Японияның Хоккайдо ортулукка чурттап чораан айнар деп аймактың дылы), юг дыл (Ханты-Манси округунга чурттап чораан югор дээр бичии аймактың дылы), убух дыл (абхаз дылдарның бөлүүнче кирип турган бичии аймактың дылы)...

22 дыл – чиде бээриниң айыылы бар: алеут, ительмен...

29 дыл – чиде бээриниң айыылы улуг дылдар: чуокот, нивх, карел...

49 дыл – чиде бээриниң кырында келген дылдар: калмык, удмурт, идиш;

20 дыл – чиде берип болурунун айыылы тургузуп турар дылдар: белорус, чечен, якут болгаш тыва дыл...

Оларның хөй кезии РФ-тиң республикаларында күрүне дылдары болуп турарын демдеглезе чогуур...

Шак мындыг байдалдарны ЮНЕСКО-нун эксперттери сайгарып, шинчилеп көргөн түңнелинде тыва дылывыс чиде

берип болурунун айыылы тургузуп турар дылдар аразынче кире берген!!! Бо түңнел тыва кижилериниң чүрзэн саргыдып, аартып, бодандырар ужурлуг. Дыл чокта, чон турбас. Дылды ажыглаваска, ооң эдилекчизи чон база чиде бээр деп угаадыгның алыс дөзүн бодап, чүнү канчалза экил? деп айтырыгны шиитпирлеп, тодаргай хемчеглерни алыр ужурлуг...

Амыдыралдан эскерип чоруурга, ада-иези өг-бүлөгө тывалашпас болза, азы авазы тыва эвес ийикпе, азы тыва дылды билбес болза, оларның уруглары тыва дылга чугаалавас болур. А ынчаарга амгы чаштар, аныяктар төрзэн тыва дылын билбес болза, оларның уруглары база тывалашпас. Өскээр чугаалаарга, амгы хүрээлелдин азы келир үедеги ниитилелдин төлээлекчилери тыва дылын чидириптер..., чоорту ону ажыглаар улустун саны, хуузу, девискээри кызырылза-кызырылза, чиде бээр. Дылывыс-биле каттай чонувус база эстип, тоглай бээр.

Чоокта чаа ККПИ-ниң доозукчулары Михайловтарның өг-бүлөзи-биле дылдар дугайында чугаалажып олурдувус. Өг-бүлениң ээзи Ю.Р. Михайловтуң ачазы якут болгаш, олар Якутияга база элзэн чурттаан, амгы үеде Кызылда чурттап, ажылдап турар. Үстүнде айтыканывыс дылдар дугайында картада якут дыл база чиде берип болурунун айыылы тургузуп турар дылдарже кирип турар. Ынчалза-даа якуттар ук байдалын эки билип, сөөлгү чылдарда кончуг шалыпкыны-биле хөдөлип эгелзэн. Боттарының төрелдери безин чоокка чедир орустажып турган болза, амгы үеде чүгле якуттажыр. Уруглары якут дылда шүлүүн чугаалап, ырын ырлап, төрзэн дылында чугаалажып турар апарганын магадавас аргажок. Олар национал ёзу-чаңчылдарын катап эгидип ап, байырлалдарда безин национал откыткаларны, байыр чедиришкенин боттарының дылында чорудуп турар апарганы чоргааранчыг. Амгы үеде якуттар биле тываларның төрзэн дылынга хамаарылгазын деңнээр болза, бистиң

тыва дылывыстың байдалы араарынын болуп турарын демдегеп Уруглар садтары, эге школалар, дылды өөредип, боттарының төр-лын арттырып алыр талазы-биле хемчеглерни ап эгелзэни көскү. кожавыс Хакасияда база ук бай эскерип болур.

Тыва чонну өске чоннардылаңгы даштыкы хевиривис, араарывыс-биле демей азиат аймак "Тыва мен, тыва бис!" деп аңгылыттып, сагыш-сеткиливисти хосту илередип чоруур дылывысты чыалзывысса, **тыва** деп этнос, **кижи** деп чон аңгыланмас апар безин коргунчуг, муңгаранчыг апар Бичии чаштар орустап туруп б школаларда тыва дылды таптыг, башкылаарының орнунга кыдат, а дылдарны өөредип турары, бирзында, ниити сайзыралга эки-ле, талазында, тыва кижиниң бодуну хууда сайзыралынга, арын-нүүмөзү-шынарынга ооң ие төрзэн билбеси кайы хире дээштигил?

Тыва дылдың ниитилелде азылынга хамаарыштыр сайгарып болза, ЮНЕСКО-нун эксперттери айтыканы б байдалдың барык шажыглаттынмастап кел чыдар дең туруп турар. Ынчангаш тыва ды үр үеде азы ам-даа ажыглатты болурунун байдалын канчалдыр зар ужурлуг бис? Ол айтырыгга кы канчалдыр харыылаарын ажык чугаалажылыңар! Тыва дыл чиде за, тыва чон база чиде бээр ол.

Ам каш чылдар эртсе, тывалывыс чидип, **өлүг дыл** апары айыылы тургустунуп олурары жыл. Ол дүвүренчиг, ыглаксанчыг дал кырывыста диргелип олур тыва кижилер бүрүзү боданып, чүжып көрээлиңер. Санал-оналың бодалдарыңарны бистиң-биле жиңер!!!

Клара ДО
филология эртемнери
кандидады, до

[1] ЮНЕСКО [United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization] – тышкан Нациялар Организация чурттар аразында тайбың болгаш ачок чорукту камгалаар сорулга-1946 чылда тургусканы өөредилге, э болгаш культура айтырыгларын дет тускайлаттыган албан чери. Амгы Францияда туруп турар, чингине дитору – Одри Азулай.

Ыдыктыг езулал

ЧИЛИГ КАГАРЫ

гаткан чүүл – "Чилиг кагары" деп чараш езулалды эрттиргени.

Чилиг кагары – Шагааның эң-не бурун езулалы. Баш бурунгаар хайындыргаш, эьдинден аңгылаан хойнуң азы инектиң улуг чода сөөгүн балды-биле

чара каккаш, иштинде чилиин чыылган чонга үлээр. Бо ыдыктыг езулалдың утказы чүдөл? Шагаа бүдүүзүнде ак болгаш кара күштер үнүп ораар чаа чылды кым башкарыл дээн аразында демисел чоруп эгелээр. Ынчап кээрже чилиг кагар езулал кижилерни кара күштерден камгалаар болгаш чүгле сайзыралды болгаш буяны сөөнээр.

Бо чылгы чилиг кагар езулалды эрттирери-биле РФ-тиң алдарлыг артизи Кайгал-оол Ховалыг биле хөөмейжи Мөңгүн-оол Монгуш чалатканнар. Кайгал-оол Ким-оолович хойнуң улуг чода сөөгүнге акадакты баглаптарга, Мөңгүн-оол Монгуш балды-биле сөөктү чара каккан. Чыылганнарга деспиде салган чилигни амзадып үлзэн.

Ыдыктыг езулалды кылган соонда ТР-ниң алдарлыг артизи Андрей Монгуш чыылганнарга Шагааның эң-не эки күзээшкенин, йерээлдерин алгаан.

Ужур-уткалыг, ыдыктыг езулалга иришкен көрүкчүлөр улаштыр байырлыг концертти көрүп, мага ханганнар. Аңа делегейде сурагылы "Хүн-Хүртү", "Чирпичин", "Алаш", "Тыва", "Тыва кызы", "Угус фольклор бөлүктөр чараш оюн-көргүзү бараалгаткан.

Алдынай АРАКЧАА (СОЯ)
Арслан АРАКЧААНЫҢ фото чурттары

Чыл санында Тыва Үндезин культура төвүнүн ажилдакчылары Шагаа айында тываларның чингине байырлалына хамаарышкан барла езулалдарны, оюн-тоглааны улуг-биче чон аразына эрттирери чаңчыл болган.

Бо чылын Шагаа бүдүүзүнде Тыва Үндезин культура төвүнге "Муңгаш чарылды – чыл бажы келди!" деп дыка солун, ужур-уткалыг байырлыг концерт болган. Аңа көрүкчүлери эң-не сонуур-

Ук-төөгүзүс

БЯКОВТАРНЫҢ
САЛГАЛЫ

Кандыг-даа кижиле ада-өгбөзүн, ук-төөгүзүн утуп болбас, билгир ужурулуг. Мен Шами сумузунун Узун-Кара-Суг деп черге чурттап чораан орус чурттакчылардан укталган мен.

Бистиң төрөл бөлүктүн төөгүзүн алып бол-устуу-Ишкинниң Хемчикке кирген аксынга утуп чораан орус садыгы Василий Андреевич Бяковтан укталган. Ол үеде Тывага арга-саймааны сайыратсын дээш, Енисей аргынының баштыгының тускай доктаалы (ол үеде архив материалдары бар) өзугаар садыг-саарылга кылыр кезек кижилерни дузалакчылары-биле кады чоруткан. Бистиң кырган-ача-выс Василий Бяков бодунун төрөлдери (кады төрөзүнн ажа-төлү) Максим база Леонтий Бяковтар болгаш оларның орус, татар, хакас ажилчынары Тывага чедип келгенер. Олар Хемчик унунга садыг факторийлерни, Чадаанага үс заводун ажадып, Тываның экономиказының хөгжүлдизинге кончуг улуг үлүүн киригенер.

В.А. Бяков биле
Төмөтүнчү
Ондарның
боду Николай
(Көк-Хаа)

Кырган-ача-выс Василий база төрөлдери Леонтий, Максим Бяковтар Тываны шинчилеп

келген эртемденнерге очулдурукчулап, орукка үдөкчилеп, тус черниң чону-биле оларны таныштырып чорааннар.

Архив материалдарындан алгаш көөргө, кырган-ача-выстың ук-төөгүзү черле садыг-саарылга-биле холбаалыг болган. Ооң ачазы Андрей Бяков,

Андрейниң ада-зы Федор Бяков, Федорнуң ада-зы Гавриил Бяков шупту Минусинск хоорайга амыдырап-чурттап чорааннар. Амгы бо үеде төрөлдери колдуу-ла Тесь суурда чурттап чоруур. Ол дугайты Максим Бяков бижээш, Тесь суурнуң чурт-шинчилел музейинге артырган болган.

Бистиң кырган-ача-выс Сеңгин чаңгының кады төрөзүн дүңмэзэ Түкежик Ондар-биле өг-бүлө туткаш, беш ажа-төлдүг болганнар: чаңгыс уруу Ольга база дерт огу Николай (мөге Көк-Хаа), Михаил, Борала (Боря) болгаш Олан (Иван). Ажа-төлү орус, тыва дылга арыг чугаалаар чорааннар.

Буянныг ада-иевис бисти дыка эки кижизидип, ажилга өөредип, өстүрүп кааннар. Оларның ачызында дөргүл-төрөл аразында дыка хей башкылар, эртемденнер, чогаалчылар бар.

Кырган-ача-выс Василий Андреевич Бяковтун база кырган-ававыс Түкежик Ондарның (православ чүдүлгө өзүгээр ады Татьяна) дугайында ажа-төлүвүске ам бо хүннерге чедир тайылбырлап, ук-төөгүзүн утуп болбас, тос адага чедир билген турар деп чагып сургап чоруур бис.

Николай БЯКОВ,
Кызыл кожуунуң Сукпак сумузу.

Василий Андреевич
Бяков аныянда.

Сөстөн бериңер

ЧАЛГЫН БОЛГАН
ТЫВА ДЫЛЫМ

Кижиле төрүттүнген чер-лиг, төрөл чонуг, төрөзүн дылдыг. Чер-чурту ыдыктыг, төрөл чону буянныг, төрөзүн дилы чоргааралы.

Амгы бо үеде тыва культу-ра уран чүүлдүн чоргааралы сыгыт-хөөмей, каргыраа-ла болгай. Тыва оолдар, кыстар делегейниң хей-хөй чурттарын кезип чорааш, яңы-бүрү язы-сөөк чоннарның улуг сонугар-лын чаалап алганнар.

Ол дээрже база тыва дылы-выстың салдары-дыр. Тыва дыл турбаан болза, сыгыт-хөөмей дээрден-даа дүжүп келбес, чер-ден-даа үнүп келбес. Ол тыва кижиниң ханында чүүл-дүр.

Тыва дылды камгалаар, ону бокталдырбас, оң чиде бээрин болдурбас дугайында солун-сеткүүлге, радио, телевидение-ге эртемденнер, башкылар, жур-налистер бөдүүн бижикчилер хөйү-биле чырыдып келдилер.

Тыва дылды хумаалаар та-лазы-биле бурунгаар шимчээш-киннер, чедишкиннер бар. Мен аңаа доктаавайн, чогаалчы, хүндүлүг өгбөвис Чооду Кара-Күскеңиң дугайында чугаалак-садым. Ол тыва дылды кай-гамчык ынак, ону хүндүлээр, ону бокталдырарына шуут хөңнү чок. Ол тыва дылды мынчаар үнелеп чоруур.

Тыва дыл — эң-не дээди эр-ти-невис, бистиң өзүлүг чепсээвис. Ынчангаш тыва дылы-высты алгап, алдаржыдып, ырлап шүлүктөп чоруулуңар.

Тыва дылга өртек турбас Тыныжывыс, тынывыс ол. Тываларны тыва кылган Тыныжыксыг хуулгазын ол. Тыва деп дыл турбаан болза, Тывалар-даа турбас ийик.

(Чооду Кара-Күске).

Чогаалчының тыва дылды кайы хире ынаан, ону хүндүлээр үстүндө сөглеттинген каш оду-руглардан-на кижиле хандыр ме-дереп билип алыр-дыр. Кончуг чечен-мерген болгаш деңгел четпес үнелел-дир.

Хей чон чылган черлер-ге театрга, стадионнар бол-гаш спорт залдарга чонга байыр чедирип тургаш, Тыва Республиканың Баштыңы Шол-бан Кара-оол баштай тыва дыл-га кончуг тодаргай болгаш дорт, допчу кылдыр чугаалааш, ол-ла чугаазын орус дылга чугаалап каарга, дыңнап олурган чон ону эки хүлээп алыр чорду.

Кижиле эскерип чоруурга, хей чон чылган черлерге кол-дуунда тозан хуу тыва чон болур. Ылаңгыя тыва хүреш болган черге барык чус хуу ты-валар чыгып келир болгай бис.

«Сүбедей» спорт ордузу кожууннарның ай санында тыва хүреш маргылдааларын эртти-рип турар чери болур. Бир-ле катап база маңаа хүреш көрдүм. Залда чон шыгырт долдур олу-рупкан. Мөгелерниң ачыр-да-чыр сегиржип алышкыннары эгелээр мурнунда Чазактан келген улуг эрге-дужаалдыг даргага сөс берди. Ол сайыт чугаазын эгезинден төнчүзүңге чедир орус дылга чугаалап каапты. Эскерип олурарымга, көрүкчүлөр оң чугаазынче ки-чээңгей салбайн барды ышкаш, аразында чугаалажып эгеледи.

Эрткен чылын Кызыл-га «Тыва — бистиң өргээвис» деп көдээ черде чурттап чо-руур салым-чаяныгларның киржилге-биле республика

көрүлдези эрткен. Ону көрүп, сонугарга, мага ханмадывыс. Бодум амы-хуумда база дыка сонугаргадым. Кежээзинде түңнел концерт болду. Шаңнал-мактал-даа хей болду. Ол үеде Тыва Республиканың культу-ра сайыды биле республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң даргазы кады сценаже үнүп кээп, артистерге байыр чедирип сөс алдылар. Бо удуртукчу дар-галар база эгезинден эгелээш, төнчүзүңге чедир чаңгыс-даа тыва сөс чугаалавады. Чүгле сайыт харын, чугаазының эге-зинде, «Кежээкиниң мендизи-биле!» деп мендилешти.

Залда көрүкчүлөр аразында өске нацияның төлээлерин-даа эскербедим. Бир звес он-чээрби хире кижиле орган-даа болза, сайыт баштай бодунун төрөзүн дылды чугаалааш, оң соон-да орус дылга байыр чедирген болза тыва чонунга база өске-даа көрүкчүлөргө хүндүткел болур ийик.

Тыва Республиканың Кон-ституциязының (Үндэтин Хоой-лузунуң) 5-ки чүүлүндө тыва болгаш орус дылдар күрүне дылы болурун дорт айткан. Ийе, хамааты кижиле кажан, каяа, кандыг дылга чугаалаарын боду билер, ону кым-даа хоруур эрге чок.

Ындыг-даа болза маңаа мындыг чижекти кириксел тур мен. Тываның Улустуң чогаал-чызы Александр Даржай орус, тыва сөстөрүн холуп чугаала-рынга шуут удур чораан. Ол мерген угаанныг өгбөвис бир чүүлүндө мынчаар демдеглээ: «Орус, тыва сөстөргө холуп каан домакты шала быжырган чиг согажаны мээң мурнумга салып кааны-биле дөмөйлээр мен...».

Бир теледамчыдылгага Кызыл-Мажалыкка уруглар ойнаар шөлдүн байырлыг ажа-дышкыны болган дугайында медээге бир харыс салгалыг ажилдакчының чугаазы: «Бис уруглар ойнаар спортплощад-каны ажадып алдывыс, ам детская игрушкалар-биле чет-челээр бис...».

Эрткен чылын бир школаның 80 чыл болган оюн демдег-лээринге белеткенип тургаш, оргкомитеттиң даргазы орга-низакчы башкыдан айтырарга: «Организастиг план мероприя-тиелер, оң иштинде спортив-ный, культурный болгаш өске-даа...» — деп илеткээ.

Мындыг хевирлиг чижектер базым бүрүзүндө чүве-дир ийин. Чоокку үеде ону эдип алыры дыка берге.

Эрге-дужаал туткан сайыт-тарны, даргаларны шүгүмчүлээр дээш звес, а залда оларның мурнунда кандыг кижилер, кым-нар олурарыл деп чүүлдү көрүп, оларны хүндүлөп, билип алыры чугула болзун, мындыг часты-рыглар кылбазын дээш үстүндө чижектерни кирип тургаш, би-жидим. Политика, социал айты-рыглар, спорт болгаш культура дээш кандыг-даа айтырыгларга илеткел кылып тургаш, тыва дылды утпайн, тыва чонун бо-дундан хоора тутпазы чугула деп бодаар-дыр мен.

Амы-хууда тыва дылым-га аажок ынак база аңаа хүндүткелим күштүг, ол дээш сагыжым аарып чоруур болгаш, бо чүүлдү бижидим.

Хирлиг-оол КОНГАР,
күш-ажылдың хоочуну.

мыдыралдан эскериглер

ААКПЫНЫ ОКТААР
ҮЕ КЕЛГЕН

Чаа чылдың бүдүүзүндө каът бажыңга ит-даа ышкаш боорга, кожам Иван Маа-а, оң бажазы Сергей Пушкин ийиги ыттан дүжүп бадып, узун сандайга уруп саадааш, дүштекте хүн карааның ылы хөлчөк боорга, даштыгаа агаарлап эрежи олур бис.

Уруг чанымга турупкаш:

Кижиле, кырган-ачай, таакпыладып көрөм — мен таакпым аразындан бирээни ужулгап: дээш, сунарымга, уруг таакпыны алырын менче чиктии кончуг кылдыр көргөш:

А деп чүңерил аан, силерниң, улуг-ла апар-ак кижиле, бетиңерде деп сунар звес чүве бе, уруг таакпызын кывыскаш, ыжы аксындан ийин чоруй барды.

Ий болганда бир оол элейтип келгеш: кижиле, шупту — дээш, Пушкинниң холун тут-таакпыңар арты бе, акым? — дээрже, Пушкин ызың бирээни ужулгап:

Бетиңерде, таакпы — дээш, сунарга, оол: бетиңерде деп чүңер боор акым. Кажан аяк-аны куткаш, бетиңерде дашка барды деп звес чүве бе. Кижиле ымзандырып канчаарың дээш, таакпылавышаан, оожум кылаштап баарга, Иван олурар:

О, бо оол ымзаны бергенин бодаарга, элээн дыңзыг холуп каан «технар» спирт бажы тенип чорууру ол-дур аа? — дээрже,

Индыг-дыр харын, бетиңерде дээринге, деп бодаан чадавас. Таакпы көрүп кааш, уулуп, бажы аарып чораан чадапчок — деп ажадып олурувуста, бир эр хөлчөк дүрген тап келгеш, хөлүү кончуг:

Кижиле, даайларым, бертен ботка, бо кода-ны эргий халыдым, таакпы-даа бээр кижиле чүве-дир. Ооң кадында кудумчуда «соо-зин тыылбас үе-дир бо. Ажылдан кежээ мге, мээң кадайым кармактарымны үжөп леп, тыртып чораан таакпымны шуут-ла шыгжаптар, түвектии-даа кончуг. Даайла-көргөш, өөрүп тур мен. Дүүнгү ояар таакпы-дым, сайгыраам кадар деп барды — дээрже, а, кончуг дүрген бир таакпыны ужулгап, чаалаар болза, хоржок болгай боларың ыт чок сунарымга, ол эр таакпыны алгаш: и-на таптыг шүңме, акым иштиң хуу-м...

таакпызын кывыскаш, элээн тыртып чоруй: — Аа, даайларым, меңээ кандыг-бир кижиле дашкага ара-га куткаш, сунарга, мен ийи холдап алгаш, ара-ганы өрү-куду ыдамнааш, шуут-ла харамдыгып ижипкеш, «Бо кандаай кончуг арагал» дээримге, ол кижиле, «Арага ажагы болбайн канчаар. Ма, бо таакпыны-даа болза тыртыптарыңа, чымчай бээр боор сен» диди, мен чоруур деп тургаш, «Арага, таакпы берген кижиле черле четтирдим дивес мен, ужурундыг чүве» дидим — дээш: — Че, ындыг-дыр, даайларым, чаа чылды чылыг-чым-чак уткуур силер, аргалыг-ла болза хүннүң-не агаарлап үнүп кээп турар силер, мен силерниң таакпыңарны дилеп тырткай-ла мен — дээш, ол оол чоруй баарга, Иван олурар:

— Элдеп чүве-дир аа, дүңмаларым. Бир звес мээң чанымга бир кижиле келгеш, таакпылаар бис бе деп чугаалаар болза, таакпылавыс мен, таакпым чок дээр болзумза, ол кижиле мен харам ашак, «чорбас» кырган дизе хөңнү. Силерге мен таакпыңарны октаңар дээр болзумза, силер харын-даа шыжыгып, октап турар таакпы кайда боор деп чугаалаар силер. Ынчангаш чаа чылдан эгелеп таакпы тыртпайн барзыңарза кандыг чүвөл — дээрже, бистер:

— Шын-дыр харын, Иван, чеже таакпылаар бис, чөгеливис төнүп, аксывыс ишти кузумзуп, думчууустуң ийи үдү мочак сарыг болуп, тыныш-тап, могап, шылай-даа бердивис. Чаа чылда бис ийи садыгдан бир-бир таакпыны садып алгаш, шөлээн черге баргаш, тыртар бе, тыртпас бе дидим, таакпывысты кывыскаш, бир-ийи соруп чоруй көзүн өжүрүп, шуут-ла ырадыр согуптары-выска, ол хүн звес-даа болза, соң-даарта таакпы тыртыксаан кижиле бистиң ол шала тырткаш октаан таакпыларывысты көрүп кааш, «Ой, бо кандаай кончуг семис чагаай «бычоктар» боор» дээш, тура дүжүп, ол-бо көрзүңгөш, кижиле чок боорга кончуг дүрген улуг олчазын көдүрүп-ле алгай, таакпы-ларывыс улаштыр эстафеталап чоруй-ла баар ынаан — диди.

— Шынап-ла, таакпы садып тыртарга, чарыгдал хей үнер деп кайда-даа биживээн болгай, эмчи чери харын таакпылаары кижиниң кадыгына хору-лыг деп таакпы хавының даштында көскүзү кончуг кылдыр сагындырып бижип каан-даа болза, чам-дыктарывыс таакпы тыртып көрбөзүн-даа ышкаш, харамдыгып тыртыпкаш, өө тынып, харын-даа кускаже чедир чөдүрер болгай. Ооң орнунга ка-дык-чагаай чуртталгаже шымнып кирип, эртиниң-не сула шимчээшкин кылып, бичии шошкуп, арыг агаарывысты хостуг тынып, таакпыны октаар үе черле келген боор — диштивис.

Владимир КУУПАР.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Бистиң эргим киживис **Тимур Опал-оолович ХОВАЛЫГ** февраль 23-те мугур 60 харлаар. Ол РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергиини, ТР-ниң күш-культуразының болгаш спорттунуң тергиини, Чыраа-Бажы, Ийме, Чадаананың №2 школазынга эге класс, НБП, ОБЖ, төөгү, география башкылап 35 чыл дургузунда ажилдаан. Школа директору, кожууннуң өөредилге килдизиниң инспекторунга, ооң эргелекчизинге, суму чагырга даргазы албан-дужаалдарга 18 чыл иштинде үре түңнелдиг ажилдаан. «ВЛКСМ-ниң» 70 чылы, 100 чылы, «Эң эки комсомолчу башкы», «УТКА-ның 100 чылы», «Даа кожууннуң 250 чылы», Патриотчу кижизидилгеже үлүг-хуузу база кожууннуң хөгжүлдези дээш медальдар-биле шаңнаткан.

Чонуң, өөрүң аразыңга хүндүткелдиг,
Човаг билбес ажил-ишти эрестиг сен.
Алдан харлаан юбилейлиг хүнүң-биле
Ажы-төлүң, өөң ишти байыр тудуп,
Сеткиливис ханызыңдан чылыг сөстү
Сеңээ бөгүн белек кылдыр сөңнедивис.

Хүндүткел-биле: өөнүң ишти, оолдары, уругларыңдан.

Уран чуулум кагбас-даа мен Урук-биле өртеп аар мен.

Эргим хүндүткелдиг, номчукчу. Силерни эрт
гаа-биле чолукшуп, амыр мендиңерни айтырып
чедир мөгөйбишаан, солун арнын арнымзынып,
үжүк изин дылым кылып, "Шын" солуннуң арны
думну таныштырып көрейн.

Мени Сергей Беззиевич Монгуш дээр. Назын
чартыыңдан хөйүн тыва республиканың культу-
шугумунга, 32 чылдар иштинде республиканың аңг
кожуун суурларның культура бажыңнарынга ура
удуртукчузу база клуб директору болуп ажилдап
амгы үеде пенсияда дыштаны-даа берген болзум
чуулум кагбайн уламчылап чор мен. Бо назыным и
чеже-чеже кудалар, төрүттүнген хүннерге чеже ката
ойнаанымны санаары безин берге, чонумнуң хүндү
чаалап ап, чоннуң баяниси болуп чурттап чор мен.

Ынчангаш эш-өөрүм, арат чонум, ха-дуңма
төлүм үнер март айда тыва чуртумнуң аңгы-аңгы к
суурларыңга концерттиг аалдап чедеримни сол
чыштыр бүгү чонумну утка шынарлыг, каткы-хөг
көргүзүүвүсче силер бүгүдени чалап мага хандыр
нып алырыңарны сеткилим ханызыңдан күзеп, пен
эш өөрүмнү чалап тур мен. Концерттиң чарлал
кожуун бүрүзүндө культура бажыңнарыңга аскы
мен, чонум.

Концерттиң программасында

1. 70-90 чылдарның ырылары
2. Амыдыралдан лириктиг көргүзүлгөр
3. Уран-чечен номчулгалар
4. Чон-биле ажык чугаа.

Концерт соонда культура ажилдакчылары-бил
тышкан дириг хөгжүм-биле дыштанылга кезээзи «Ч
ой»

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Тес-Хем кожууннуң Самагалдай ортумак
школазын 2006 чылда дооскан **Альберт
Александрович САМБУУНУ** адынга тывыс-
кан Б №3803600 дугаарлыг аттестаттың читке-
нин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чаа-Хөл кожууннуң Булуң-Терек ортумак
школазын 1992 чылда дооскан **Анай-Хаак**

Эрес-ооловна **САНААНЫ** адынга тывыска
аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш
чок деп санаар.

Өвүр кожууннуң Хандагайты ортумак
школазын 2013 чылда дооскан **Эчис Солун-
оолович ДОРЖУНУ** адынга тывыска
аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш
чок деп санаар.

ИЗВЕЩЕНИЕ

от 14 февраля 2019 г. с. Кунгуртуг

В администрацию Тере-Хольского кожууна
Республики Тыва поступило заявление от
г.р. РФ **Очур Эртин-Херел Ай-ооловича**
о предоставлении земельного участка под
кадастровым номером 17:19:0101006:154 на
праве аренды 20 лет, с площадью 2000 кв.
м. из категории земель: земли населенного
пункта, с разрешенным использованием – для
индивидуального жилищного строительства,
расположенного по адресу (имеющие адресные
ориентиры): Республика Тыва Тере-Холь-
ский район, с. Кунгуртуг, ул. Лесная, д. 28.

В рамках действующего законодательства
данной информации администрация Тере-
Хольского кожууна принимает письменные
возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела
по земельно-имущественным отношениям
администрации Тере-Хольского кожууна
Т.Р. Дудуп.

ИЗВЕЩЕНИЕ

от 14 февраля 2019 г. с. Кунгуртуг

В администрацию Тере-Хольского кожууна
Республики Тыва поступило заявление от г.р.
РФ **Найдан Айранны Най-ооловны** о предос-
тавлении земельного участка под кадастро-
вым номером 17:19:0101006:155 на праве
аренды 20 лет, с площадью 2000 кв. м. из
категории земель: земли населенного пункта,
с разрешенным использованием – для инди-
видуального жилищного строительства, рас-
положенного по адресу (имеющие адресные
ориентиры): Республика Тыва Тере-Хольский
район, с. Кунгуртуг, ул. Лесная, д. 32.

В рамках действующего законодательства
данной информации администрация Тере-
Хольского кожууна принимает письменные
возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела
по земельно-имущественным отношениям
администрации Тере-Хольского кожууна
Т.Р. Дудуп.

Администрация Чаа-Хольского кожууна на осно-
вании постановления председателя администрации
«О проведении открытого аукциона на право заклю-
чения договора аренды» № 66 от 13 февраля 2019
года извещает о проведении открытого аукциона по
заключению договора аренды земельных участков.

Аукцион состоится 28 марта 2019 года в 15:00 ч. в адми-
нистрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика
Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на
2 этаже в зале заседаний.

Для участия в торгах допускаются физические лица и
юридические лица. Один заявитель вправе – подать толь-
ко одну заявку на участие в аукционе. Заявка на участие
в аукционе, поступившая по истечении срока ее приема,
возвращается в день ее поступления заявителю. Предмет
аукциона: заключение договора аренды.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, мес-
течко «Ак-Дуруг баары» с общей площадью 12444 кв.м.,
кадастровый номер 17:14:0502001:120, разрешенное ис-
пользование – сельскохозяйственное использование.

Начальная цена – 1700, Размер задатка – 340, шаг
аукциона – 51.

Лот № 2: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м.
Кузег с общей площадью 110000 кв.м., кадастровый номер
17:14:0701008:135, разрешенное использование – сельско-
хозяйственное использование.

Начальная цена – 7000, Размер задатка – 1400, шаг
аукциона – 210.

По лотам ограничений и обременений в использовании

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило
заявление от г.р. Российской Федерации, **Чымба Кима
Михайловича** о предоставлении земельного участка в
аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назна-
чения – ведение личного подсобного хозяйства на полевых
участках, расположенного по адресу: Российская Феде-
рация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко
«Ховужук», общей площадью 2500 кв. м. с кадастровым
№17:14:0601003:261 (Постановление об утверждении
схемы расположения земельного участка на кадастровом
плане территории от 09.08.2018г. №551).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного
участка, в течение тридцати дней со дня опубликования
и размещения необходимо подать письменное заявле-
ние, также для ознакомления со схемой расположения
земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва,
Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по
земельным и имущественным отношениям администрации

земельных участков нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по ра-
дням с 21 февраля 2019г. по 23 марта 2019 г. в отде-
ле земельного и имущественного отношения админи-
страции Чаа-Хольского района по адресу: Республика
Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8. с
до 18:00 ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный
организатора торгов до 18:00 ч 23 марта 2019 года.
0000000000000000510, УФК по РТ (Администрация
Хольского кожууна), ОТДЕЛЕНИЕ – НБ Республики
ИНН 1715001332, ОКТМО 93656440101, БИК 04930
КПП 171501001)

Для участия в аукционе претендент должен пред-
вить одновременно:

- 1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукци-
онизации с реквизитами счета для возврата задатка;
 - 2) копии документов, удостоверяющих личность
физических лиц;
 - 3) нотариально заверенные копии учредительных
документов и свидетельства о государственной регистра-
ции юридического лица;
 - 4) доверенность на лицо, уполномоченное действо-
вать от имени заявителя при подаче заявки на участие в тор-
гах;
 - 5) документы, подтверждающие внесение задатка.
- Информация о торгах размещена на Интернет-сайте
администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-tyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения
информации о проведении торгов torgi.gov.ru

Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.
Дата окончания приема заявлений: 23.03.2019 г.

В администрацию Тоджинского района поступило
заявление от гражданина Российской Федерации **Седе
Март-оол Леонидовича** о предоставлении земель-
ного участка из земель населенных пунктов на праве арен-
ды, общей площадью 10000,0 кв.м. с кадастровым
номером 17:11:0503001:123, расположенного по адресу:
Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский
район, с.Тоора-Хем, на 200 м., севернее ул. Воронкова.

В рамках действующего законодательства в тече-
ние 30 дней со дня опубликования данной информации ад-
министрация Тоджинского района принимает письменные
возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным
отношениям Кара-оол Л.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 13456 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 445

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д. Б.Түлүш).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАОУ РТ "Редакция
газеты "Шын" ЛСЧ 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албан-хатты Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн.
Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның
торларынның боделдары редакцияның туружунда
дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дындагылары дээш автор
боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс: хуу южиклерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлаалгаже дужааганы:
график езуугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонне долоо.